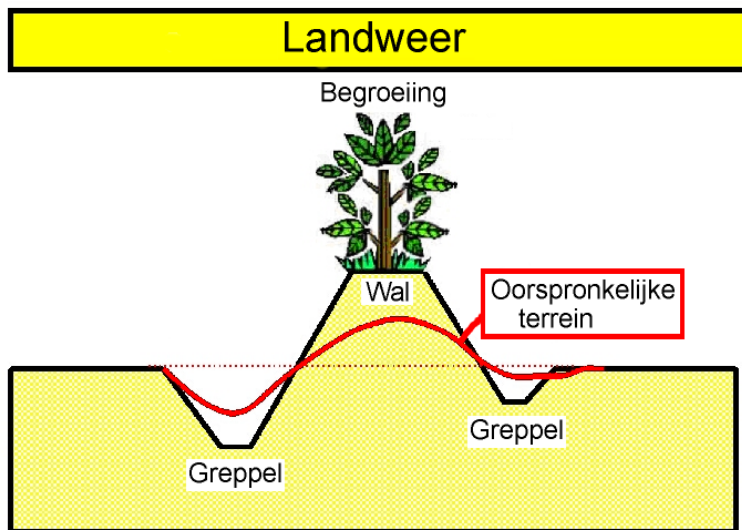

Waardenborg

Landweer

In de veertiende en vijftiende eeuw beschikte Deventer niet alleen over zijn stenen muren om de stad te beschermen maar ook over een uitgebreid netwerk van kunstmatig aangelegde aarden wallen die het grotere buitengebied beschermden, deze wallen werden landweren genoemd. Buiten de stadsmuren vertegenwoordigden de stedelijke weide- en akkergebieden, dorpen en gehuchten met hun veestapels, oogst en staande houtvoorraden een grote waarde aan geld en grondstoffen. Oorlogsvoering in de late middeleeuwen was er vooral op gericht om de tegenstander via relatief kleinschalige bliksemacties, economisch te verlammen door plundering en roof. Om het de vijand moeilijker te maken werden er dus landweren aangelegd. Een landweer bestaat uit een lijnvormige doorgaande aarden grenswal en of diepe sloot met vaak een doornenhaag. De uitvoering is afhankelijk van het doel en de terreingesteldheid. Bij de doorgangen was dikwijls een tol en waren extra verdedigingswerken aangelegd.

Bij een landweer worden bestaande landschapselementen, zoals waterlopen, begroeiing en heuvelruggen zoveel mogelijk in het verdedigingswerk opgenomen.

Figuur 1 Landweer opbouw.

De term landweer dateert waarschijnlijk al uit de negende eeuw. In eerste instantie betekende het alleen een bij wet verplichte oproep tot de wapens van de bevolking, om het land tegen binnendringers te verdedigen. Maar dat was soms niet genoeg om de vijand te stoppen en is men overgegaan op de aanleg van landweren. Door gesloten linies van landweren, in combinatie met natuurlijke hindernissen, om stadsvrijheden en vorstendommen op te trekken werd een potentiële vijand belemmerd om ongehinderd het gebied in te trekken en te plunderen. De aanvallers moest met veel moeite een gat maken in een landweer, of hij maakte gebruik van één van de schaarse, en bovendien bewaakte, doorgangen in de landweer. In beide gevallen verloor hij het verrassingseffect en kreeg de verdediger tijd om zich te organiseren. De aanvallers liep daarmee de kans om op zijn heen-

of terugreis door de landweer opgewacht te worden door een legermacht die zich in de doorgang of in het eventuele gat had verschanst, een strategisch erg voordelige positie.

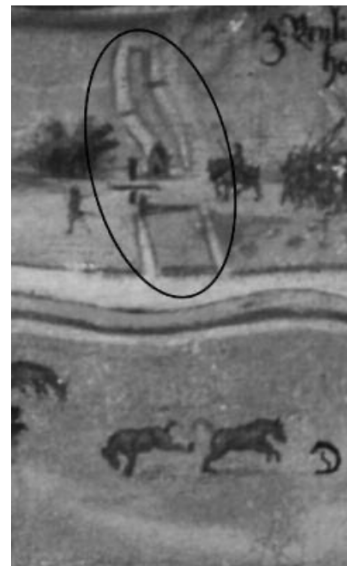
Vaak werd bij de aanleg van de landweer, gebruik gemaakt van al in het landschap aanwezige hindernissen zoals watergangen of veengebieden. Een landweer kon hier dan langs of tussen gelegd worden. Om wallen te vormen werden de grachten uitgegraven en werd de vrijkomende grond tot de gewenste hoogte opgeworpen. Doorgaans waren landweermuren tussen de twee en vier meter hoog en aan de basis zeven tot negen meter breed. De grachten konden tot wel tweeënhalve meter diep en tot vijf meter breed zijn. In sommige gevallen werden er meerdere wallen en grachten naast elkaar gelegd. Dit is waarschijnlijk ook op sommige plekken rond Deventer gebeurd. Op de stadsplattegrond van Deventer van circa 1558-1559 door Jacob van Deventer staan aan de zuidkant van de stadswide Teuge bij het toponiem *Lantweer* drie stroken met begroeiing aangegeven die parallel aan elkaar lopen.

Figuur 2 Jacob van Deventer, plattegrond van Deventer, circa 1558-1559. Landweer Teuge.

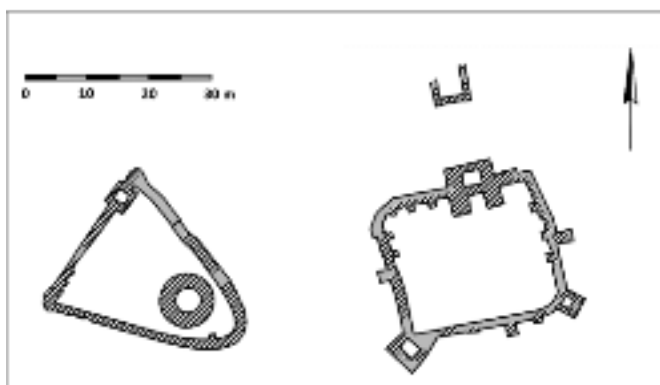
Er zijn vele landweeren aangelegd, variërend in lengte van niet meer dan honderd meter tot wel tientallen kilometers. Gelet op historische bronnen kende de aanleg van landweeren zijn bloei in de late veertiende eeuw (1370-1399) om daarna, naarmate de vijftiende eeuw vorderde, weer gestaag aan populariteit te verliezen. De ligging van de Deventer landweeren is, op de opgegraven delen na, merendeels onbekend. Uit een geschrift van een ooggetuige Arnold Heymerick die de Deventer landweeren in 1476 al beschreven had, schrijft hij '*fossatis muris ante muralibus*', wat betekent 'aardwerken muren voor de stadsmuren'. Na hem werden ze ook kort aangestipt door de achttiende-eeuwse stadsarchivaris G. Dumbar in zijn voor de Deventer stadsgeschiedenis zeer belangrijke werk *Het Kerkelyk en Wereltlyk Deventer*. De meest rijke bron echter bleek het corpus aan laatmiddeleeuwse stadsrekeningen te zijn. Hierin liet de toenmalige stadsmagistraat optekenen waar en wanneer hij precies landweeren liet aanleggen, repareren of inspecteren. Vaak werden de bouwlocaties beschreven aan de hand van nabijgelegen landschapselementen zoals boerderijen, velden of watergangen. Alhoewel veel hiervan tegenwoordig verdwenen zijn, kunnen deze elementen, en soms de landweeren zelf, via het bestuderen van oud kaartmateriaal soms nog teruggevonden worden. Ook via lucht- en satellietfoto's kan men af en toe in de bodem nog aanwezige sporen van landweeren herkend worden. Pas in de zestiende en vooral gedurende de zeventiende eeuw werd dit type verdedigingswerk daadwerkelijk als verouderd gezien. In de Deventer stadsrekeningen vinden we in het jaar 1340 voor het eerst een vermelding van wat hoogstwaarschijnlijk een landweer was. Er werd een *sepes* (Latijn: afscheiding) op de stadswide gemaakt. In de daaropvolgende decennia bouwde de stad bijna ononderbroken aan haar landweeren

Op een Bing Map luchtfoto van de Schalkhaarse wijk Douweler Leide zijn in het gras drie donkergroene banen te zien. Dit zijn sporen van voormalige landweergrachten die oorspronkelijk twee wallen zullen hebben begeleid.

Figuur 3. Links: Bing Map *birdseye view* van Douweler Leide, Rieler landweer sporen. Rechts: Bangenvelder landweer met draaiboom, Rennenberg, 1578.

Voor de bewaking van veel landweren werd gebruikgemaakt van de lokale bevolking. Lokale boeren hielden vanuit hun boerderij een oogje in het zijl en sloegen alarm bij onraad. Deventer beschikte daarenboven ook over wachters in loondienst en over echte versterkingen. In eerste instantie bouwde de stad 'koerhuizen', wachthuizen die waarschijnlijk uit hout bestonden van waaruit men de uitkijk kon houden ('koeren'). In het begin van de vijftiende eeuw werden deze vervangen door en uitgebreid met stenen wachttorens en -posten. Bij Deventer en Holten zijn de resten opgegraven van twee exemplaren die de Sallandse landweer beschermden, de Swormertoren en de Waardenborg. Beiden waren voorzien van een ringmuur, zij hadden een verschillende vorm maar waren van gelijkaardige grootte.

Figuur 4. Plattegrond van de ringmuren van de Swormertoren bij Deventer (links) en de Waardenborg bij Holten(rechts)

De koerhuizen, wachttorens waren uitgerust met een houten paal waarlangs een mand of korf omhoog kon worden gehesen. Door deze te bespannen met een lap stof van een afgesproken kleur konden signalen naar de wachter in de kerktoren van Deventer worden doorgegeven. De wachter kon daarop de alarmklok laten slaan, zodat de stadsmilitie zich tijdig in gereedheid kon brengen.

Wanneer landweren er eenmaal lagen, kregen deze massieve afscheidingen vaak ook andere functies toebedeeld. Hun nabijheid bij grenzen maakte dat ze vaak als grensmarkering werden gebruikt of aangezien. Daarnaast leenden de paar bewaakte doorgangen zich goed voor het heffen van tol. Bij Deventer werd er tol geheven in de doorgangen bij de Snipperlingsdijk, bij de Waardenborg te Holten en in Epse aan de Gelderse kant van de grens. De Sallandse landweer langs de Schipbeek is, nadat zij haar defensieve functie in de zestiende eeuw had verloren, nog eeuwenlang intact gehouden omdat ze voor het winnen van hakhout werd aangewend. Ten slotte werden landweren ook nog lang gebruikt als waterweg, dijk of veekering.

Waardenborg, Waerdenborch

Bouwgeschiedenis

De stichtingsdatum van het kasteel de Waardenborg kan uit de historische bronnen redelijk goed worden afgeleid. Er werd aangenomen, dat de Waardenborg in 1347 door Deventer burgers is gesticht. Dit is waarschijnlijk niet juist. Weliswaar blijkt uit de stadsrekeningen van Deventer, dat Frederik van der Ehze, heer van Rechteren en in deze jaren opperbevelhebber van de bisschoppelijke troepen in het Oversticht, in 1347 bezig was met het bouwen van een versterking in de bossen bij Holten, waarschijnlijk in opdracht en in elk geval met medeweten van bisschop Jan van Arkel (1342-1364), maar het is niet waarschijnlijk dat met deze versterking de Waardenborg is bedoeld. Het kasteel werd tussen 1347 en 1380 niet vermeld in de bisschoppelijke en stedelijke administraties en komt het wel voor in het Latijn gestelde omschrijving van de versterking, waaraan in 1347 wordt gebouwd, en het komt vrijwel letterlijk overeen met een andere reeks posten uit de Deventer stadsrekeningen over 1360, waaruit blijkt, dat in juni van dat jaar onder leiding van dezelfde Frederik van der Ehze een kasteel gereedkwam 'bij Weggestapelen' in de bossen bij Holten. Het is vrij zeker, dat met deze laatste reeks posten het bisschoppelijk kasteel Arkelstein is bedoeld. De ons bekende gegevens over de ligging van de Arkelstein, dat voor het eerst in 1361 onder deze naam voorkomt, komen overeen met die over de ligging van het naamloze kasteel bij Weggestapelen. Bovendien wordt van de Arkelstein door een aantal kroniekschrijvers beweerd, dat het kasteel eerst in hout en pas later in steen is opgetrokken. Daarom lijkt het vrij waarschijnlijk dat de vermelding van 1347 niet slaat op het latere kasteel de Waardenborg, maar op de eerste bouwfase van het kasteel Arkelstein.

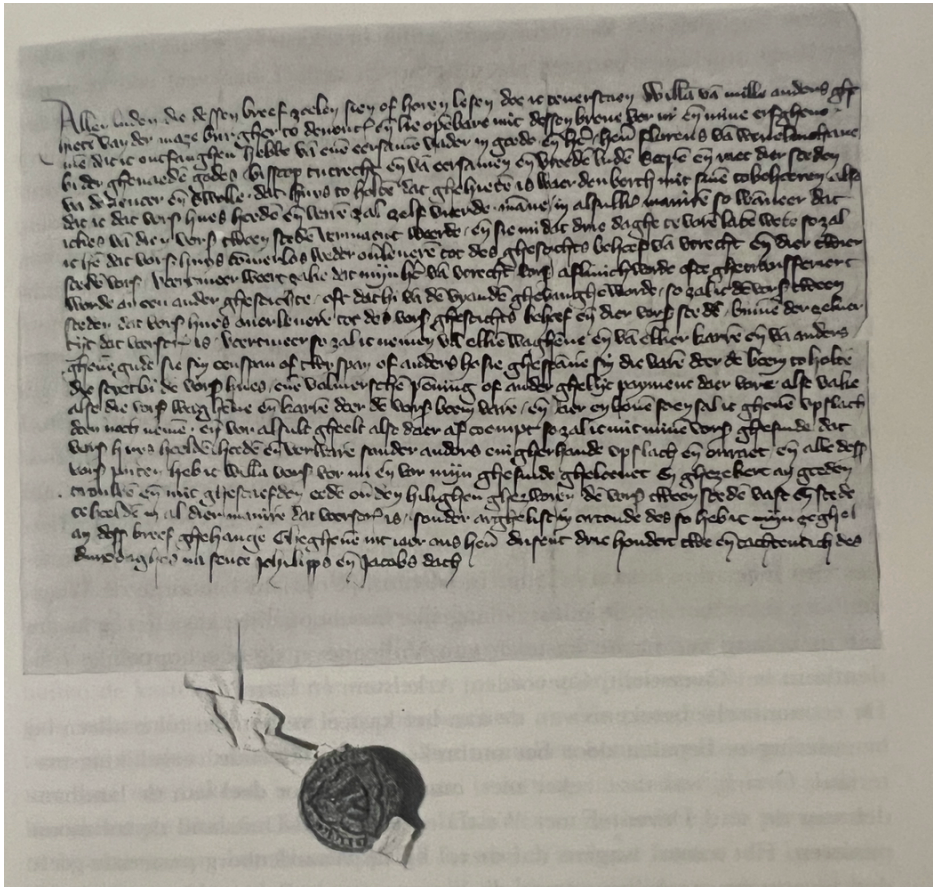
De oudste, zekere vermelding van een 'hues tot Holten' stamt van 20 april 1380. Kort daarvoor had de stad Deventer in Salland een koortsachtige activiteit ontplooid door de aanleg van een verdedigingsgordel tussen Deventer en Holten ter bescherming van de Zuidflank van Salland. In 1377 waren de werkzaamheden bij Holten begonnen met het graven van een nieuwe gracht, in november van het volgende jaar gevolgd door de bouw van een wachttoren in de Landweer, die in oktober 1379 al door een vaste bezetting blijkt te worden bewaakt. In dezelfde maand werd er in Holten een grote toren, een 'borchvrede',

gebouwd. Het is waarschijnlijk dat het bij deze versterkingen en het in 1380 vermelde 'hues tot Holten' gaat om hetzelfde bouwwerk.

Een ander belangrijk gegeven voor de datering van de vroegste bouwgeschiedenis is een ongedateerde mededeling in een anoniem kroniekfragment, dat het kasteel is platgebrand door Hendrik van Solmisse, bondgenoot van de opstandige rentmeester van Salland Hendrik van Stakenborch in diens vete met de bisschop van Utrecht en de stad Deventer. Deze aantekening kan gedateerd worden tussen november 1379, toen Hendrik van Stakenborch uit het rentmeestersambt van Salland werd ontzet door de nieuwe bisschop Floris van Wevelinkhoven (1379-1393) en 26 juli 1380, toen Hendrik van Stakenborch zich met bisschop Floris verzoende. Het is niet onmogelijk, dat de verwoesting van het kasteel te Holten heeft plaatsgevonden in de maand juni 1380, toen het conflict, na een aanvankelijk bestand op 10 maart 1380 een nieuw hoogtepunt bereikte en de stad Deventer door renboden werd gewaarschuwd, dat Hendrik van Solmisse een grote troepenmacht bijeen had gebracht.

Na de verwoesting werd pas in september 1381 door Deventer burgers onder leiding van Hademan van Heten en Hendrik ter Brugghen begonnen aan het herstel van het kasteel. Een belangrijk gegeven is, dat in een aantal posten uit de Deventer stadsrekeningen, die betrekking hebben op uitgaven voor dit herstel, uitdrukkelijk wordt vermeld, dat het hier gaat om de wederopbouw. Deze posten geven niet de indruk, dat het kasteel erg groot en belangrijk was. Eenmaal wordt het kasteel zelfs omschreven als 'huysiken'. Door het optellen van alle posten die op de wederopbouw betrekking hebben kunnen de totale kosten berekend worden op ongeveer 400 pond Deventers geld. Hoewel er weinig bekend is over de waarde en de koopkracht van de verschillende regionale en lokale munten tijdens de Middeleeuwen, lijkt dit geen erg groot bedrag, als we bedenken, dat alleen al de bouw van één woonvleugel van het Muiderslot in 1386 ruim 760 pond Deventers geld kostte. Een directe vergelijking tussen beide bedragen is echter niet zonder meer mogelijk, aangezien we niet weten, hoeveel er van het in brand gestoken kasteel nog overeind stond en bruikbaar was.

In het voorjaar van 1382 was het kasteel gereed. Op 1 mei kwam de eerst bekende kastelein Willem van der Maze, op het kasteel aan, waarna hij op 6 mei de eed aflegde. Bij deze gelegenheid ontving het kasteel ook zijn officiële naam: '... dat huys to Holten, dat gheheten is Waerdenborch'.

Figuur 4. Oorkonde, waarin de oudst bekende kastelein van de Waardenborg, Willem van Mille, verklaart, dat hij zijn ambt aanvaardt, akkoord gaat met de hem gestelde voorwaarden, en deze overeenkomst met zijn zegel bekrachtigt. Dinxdaghes na Sente Philipps ende Jacobsdach (6 mei) 1382. Gemeentearchief Deventer, Middeleeuws Archief, Charterlijst nr. 51.

Onze conclusie kan zijn, dat de historische bronnen het waarschijnlijk maken, dat het kasteel de Waardenborg is gesticht in 1378 bij de aanleg van een nieuwe landweer en vervolgens na een verwoesting in 1380, in de herfst van 1381 is herbouwd. Het zal oorspronkelijk een vrij klein kasteel zijn geweest, passend bij een bescheiden taak van tolheffing en landweer doorgang. Hoe het kasteel er daadwerkelijk heeft uitgezien is niet bekend. Alle afbeeldingen die er zijn van het kasteel de Waardenborg berusten op fantasie.

Latere Bouwactiviteiten.

Dat ook de bisschop de Waardenborg niet als een sterk kasteel beschouwde valt op te maken uit een door hemzelf uitgevaardigde oorkonde, gedateerd 16 februari 1401. Hierin verklaart hij, dat het kasteel zo weinig versterkt was, dat het geen enkele onverhoedse aanval van een legertje soldaten zou kunnen weerstaan. Versterking van het kasteel achtte hij daarom dringend noodzakelijk. Zelf had hij echter, zoals gebruikelijk, geen geld. Daarom verpachtte hij het kasteel met de bijbehorende inkomsten voor een termijn van 32 jaar aan Gerrit Borre, schout en rentmeester van het land van Vollenhove, en diens erfgenamen tegen een jaarlijkse pachtsom van 75 pond. Eén van de basisvoorwaarden voor deze verpachting was dat Gerrit, die als ambtenaar op andere bisschoppelijke kastelen al enige ervaring had opgedaan met versterkingswerkzaamheden, tot een maximumbedrag van 1000 'oude schilden' aan het kasteel moest verbouwen in nauw overleg met de bisschop en de stad Deventer. Het aan versterkingen bestede bedrag zou hem na afloop van de 32-jarige pachttermijn worden terugbetaald.

Gerrit Borre heeft deze versterking op energieke wijze ter hand genomen. Uit een toevallig bewaarde afrekening van Gerrit met de bisschop over het boekjaar 25 oktober 1405 tot 24 oktober 1406 blijkt dat hij op dat ogenblik al ruim 1197 oude schilden aan de verbouwing van het kasteel had besteed, ruim 197 oude schilden méér dan waartoe hij volgens de overeenkomst van 1401 gerechtigd was. Waarschijnlijk hangt het verzoek, dat Gerrit op 12 augustus 1404 tot de stad Deventer richtte, om hem geld te lenen voor de versterking van het kasteel te Holten, met deze extra uitgaven samen. Helaas zijn de oorspronkelijke bouwrekeningen, waarin de door Gerrit Borre uitgegeven bedragen nader werden gespecificeerd, verloren gegaan, zodat niet meer valt na te gaan, welke gedeelten van het kasteel in deze periode zijn gebouwd. Gezien de hoogte van het bedrag, moet de verbouwing echter ingrijpend zijn geweest.

Tot het midden van de 15de eeuw zijn er nog aanzienlijke bedragen voor de verbouwing van de Waardenborg uitgegeven. Uit een door Deventer klerken waarschijnlijk tussen 1449 en 1453 opgestelde lijst van schuldvorderingen op de bisschop, bestaande uit bedragen, die de stad Deventer voor de verbouwing van de bisschoppelijke kastelen de Waardenborg en Diepenheim had voorgeschoten, kunnen we opmaken, dat het totale bedrag, dat tussen 1401 en 1449 minimaal voor de verbouwing van de Waardenborg is uitgegeven, ruim 1805 oude schilden heeft bedragen.

In de tweede helft van de 15de eeuw hebben er aan het kasteel waarschijnlijk geen ingrijpende verbouwingen meer plaatsgevonden. Vanaf 1444 bevatten alle kasteleinsaanstellingen de bepaling dat er aan het kasteel, behalve de normale onderhoudswerkzaamheden, in het vervolg geen nieuw- bouw meer mag worden verricht tenzij na uitdrukkelijke toestemming van de bisschop. Van dergelijke toestemmingen is echter niets bekend, terwijl het bedrag, dat de bisschoppen hun opeenvolgende kasteleins schuldig blijken te zijn wegens nog niet betaalde bouwkosten, in de periode 1453- 1518 even groot blijft.

Afbraak.

Deze mededeling wordt bevestigd door een oorkonde van 5 december 1537, waarin de lands- De laatste aanstelling van een kastelein, Willem van Doetinchem genaamd, dateert uit 1518. Deze kastelein is op 18 augustus 1529 nog in functie. Kort hierna echter vinden we in een aantekening in de marge van de rekening van de rentmeester van Twente, lopend van 1 oktober 1531 tot 30 september 1532, dat de inkomsten uit het huis te Holten zijn vervallen, omdat dit was '... gedemolieert ende afgebroocken' heer, Keizer Karel V, de oude voorrechten van de drie grote Overijsselse steden Deventer, Zwolle en Kampen met betrekking tot de oude bisschoppelijke kastelen bevestigt, maar een uitzondering maakt voor de kastelen van Holten en Kuinre, omdat die inmiddels afgebroken waren.

Op grond hiervan kunnen we besluiten, dat het kasteel de Waarden- borg tussen augustus 1529 en eind 1531 afgebroken moet zijn. Deze afbraak hangt ongetwijfeld samen met de overdracht van het wereldlijk gezag in het Sticht door de bisschop aan Karel V in 1528, waarna een sanering van de oude fortificaties noodzakelijk werd geacht.

Samenvattend kunnen we tot twee bouwperiodes besluiten: de stichting in 1378, gevolgd door een herstel na brandstichting in 1381, en een grondige herbouw in de eerste tien jaar van de 15de eeuw. En dan vervolgens de sloop tussen 1529 en 1531.

Archeologie

Opgraving.

In 1972 werd het kasteelterrein opgegraven door de Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in verband met de verlegging van een kruispunt van verkeerswegen. Hierbij was het noodzakelijk de gracht rondom het kasteel grotendeels uit te graven ten behoeve van de afwatering van dat kruispunt. De gracht bleek een forse omvang te hebben, namelijk ongeveer 20 m. breed en 3.50 m. diep. Opmerkelijk was dat de wanden met leem waren bekleed, waarschijnlijk om afkalving en ondermijning van de randen te voorkomen.

Van het kasteel binnen de gracht is slechts het fundament van de hoofdburcht, bestaande uit de ommuring met een poortgebouw, teruggevonden. Deze ommuring vormde een onregelmatige rechthoek van 25 bij 30 m. met een muurdikte van ongeveer 1.50 m. In de noordmuur, ruim 2 m. oostelijk van het midden, bevond zich het zware poortgebouw, terwijl op de zuidoostelijke en zuidwestelijke hoekpunten twee vierkante torens in de gracht naar voren staken.

Een kasteel bestond vrijwel altijd uit twee gedeelten, de hoofdburcht (het eigenlijke kasteel) en de voorburcht, waar zich meestal de dienstgebouwen, zoals stallen, bakkerij, brouwerij en een hooischaar bevonden. Beide onderdelen van een kasteel waren over het algemeen apart omgracht en ommuurd, terwijl de hoofdburcht meestal alleen toegankelijk was via de voorburcht. Dat ook in dit geval direct noordelijk van de opgegraven hoofdburcht van de Waardenborg zo'n voorburcht lag, is waarschijnlijk. Daar konden in het terrein tot voor kort nog zwak zichtbare resten van een rechthoekig grachtenstelsel worden waargenomen. Bij machinale werkzaamheden in 1973 is overigens geen spoor van deze voorburcht teruggevonden.

Zoals het poortgebouw al aangeeft, was de hoofdburcht aan de noordzijde toegankelijk, en wel via een ophaalbrug. Van de brugconstructie zijn in de grachtbodem enkele resten van de dragende palen teruggevonden, terwijl aan de buitenzijde van de gracht op een afstand van 10 m. buiten de voorzijde van het poortgebouw een gemetseld bruggenhoofd werd aangetroffen, dat evenals het poortgebouw zelf in de gracht uitstak en 6 m. breed was. In het poortgebouw bevond zich een niet helemaal rechthoekige brugkelder, waar het uiteinde van de ophaalbrug bij het ophalen in wegzakte. Deze brugkelder was 3 m. breed, waaruit volgt, dat ook de loopbrug ongeveer 3 m. breed kan zijn geweest.

Het muurwerk van de teruggevonden ommuring geeft een aantal aanwijzingen dat het kasteel niet ineens is opgetrokken, maar in verschillende fasen. Zo bevindt zich tussen het zware poortgebouw, dat op een wat vreemde wijze in de ommuring is geplaatst, en het aangrenzende muurwerk aan de oostzijde een 'las' in het muurwerk. Het poortgebouw is dus niet gelijktijdig met het aangrenzende muurwerk opgetrokken. Waarschijnlijk behoort het poortgebouw, althans in zijn aangetroffen gedaante, niet tot de oudste fase van het kasteel, maar is het een latere verbouwing. Ook wijzen het regelmatige verloop van de ommuring,

het verschil in dikte van diverse muurfragmenten en het verschil in afmetingen van de gebruikte bakstenen ('kloostermoppen') op verschillende bouwperiodes.

In het algemeen geldt, dat hoe kleiner de middeleeuwse baksteen des te later is de datering. Er vond namelijk in de Middeleeuwen een soort baksteeninflatie plaats, omdat de baksteenproducenten naar aantal werden betaald, waardoor een geleidelijke verkleining van het formaat voor hen voordelen met zich meebracht. Het is echter nog niet altijd mogelijk aan elk gebruikte formaat een strakke datering te verbinden, omdat de gebruikte formaten per streek sterk kunnen verschillen. De grootste baksteenformaten, 28x14x62 cm., werden aangetroffen in de zuidwestelijke hoektoren en de dunne muurgedeelten van de zuidelijke ommuring, die daarom waarschijnlijk beschouwd moeten worden als oudere bouwelementen, opgenomen in een dikkere muur van latere datum. Ook het poortgebouw bezit dergelijke grote bakstenen. Het is echter mogelijk dat deze bij de latere verbouwing opnieuw zijn gebruikt. De kleine formaten, 261/2x122x6 cm. en 252x12x 52 cm., werden onder meer aangetroffen in de zuidoostelijke hoektoren en het dikke fragment van de zuidmuur, wat dus op een jongere datering lijkt te wijzen. Deze indruk werd tijdens het archeologisch onderzoek versterkt toen bleek dat het laatstgenoemde muurwerk op eroderde, met baksteenpuin vermengde grond, rustte.

Direct buiten de ommuring liep het binnentalud van de diepe gracht steil naar beneden. Om verzakken en afglijden van het muurwerk te voorkomen, was het dringend noodzakelijk een aantal steunberen aan te brengen: de uitstulpsels aan de buitenzijde van de ommuring in de opgegraven plattegrond. Deze steunberen kunnen op een hoger niveau ook als fundament voor halfronde uitgekraagde torentjes, zogenaamde arkeltorentjes, hebben gediend. Opmerkelijke punten in de plattegrond worden verder gevormd door de beide in de gracht uitstekende hoektorens aan de zuidzijde. De zuidwestelijke hoektoren was ernstig verzakt en behoort uitgaande van het grote formaat kloostermoppen tot de oudste fase van het kasteel. Wanneer deze verzakking plaatsvond valt moeilijk na te gaan. Of vóór de bouw van de kleinere, zuidoostelijke hoektoren of pas in een later stadium, De zuidoostelijke hoektoren behoort, getuige onder andere het kleinere steenformaat, tot een tweede fase van het kasteel. Een ruime afvoerkoker onder in de toren, die in open verbinding stond met de gracht, wijst er op dat deze toren ook als privaat dienst deed. De vondst van een relatief groot aantal scherven van aardewerk en ander afval in en rond deze afvoer wijst in dezelfde richting.

Een dikke puinbaan met daarin zelfs hele muurbrokken onder in de vulling van de gracht weerspiegelt het einde van het kasteel. Deze grote muurbrokken kunnen er op wijzen, dat althans delen van de muur met vereende krachten werden omgetrokken, wat vaak het lot was van een versterking, die buiten gebruik raakte. Van de funderingen van de Waardenborg zijn in feite niet veel meer dan de onderste lagen teruggevonden, soms zelfs alleen de uitbraaksleuven. De enige uitzonderingen op deze regel worden gevormd door de naar buiten uitspringende torens en steunberen, die vanaf de bodem van de gracht zijn opgemetseld.

De Waardenborg zoals we die door de opgraving hebben ontdekt, behoort tot het standaardtype van de omgrachte vierkante kastelen met al of niet uitspringende ronde of vierkante hoektorens, waarin meestal een dominerende hoofdtoren, een 'donjon' ontbreekt. Dit type kasteel is in Nederland niet het meest voorkomende, maar wel het meest bekende,

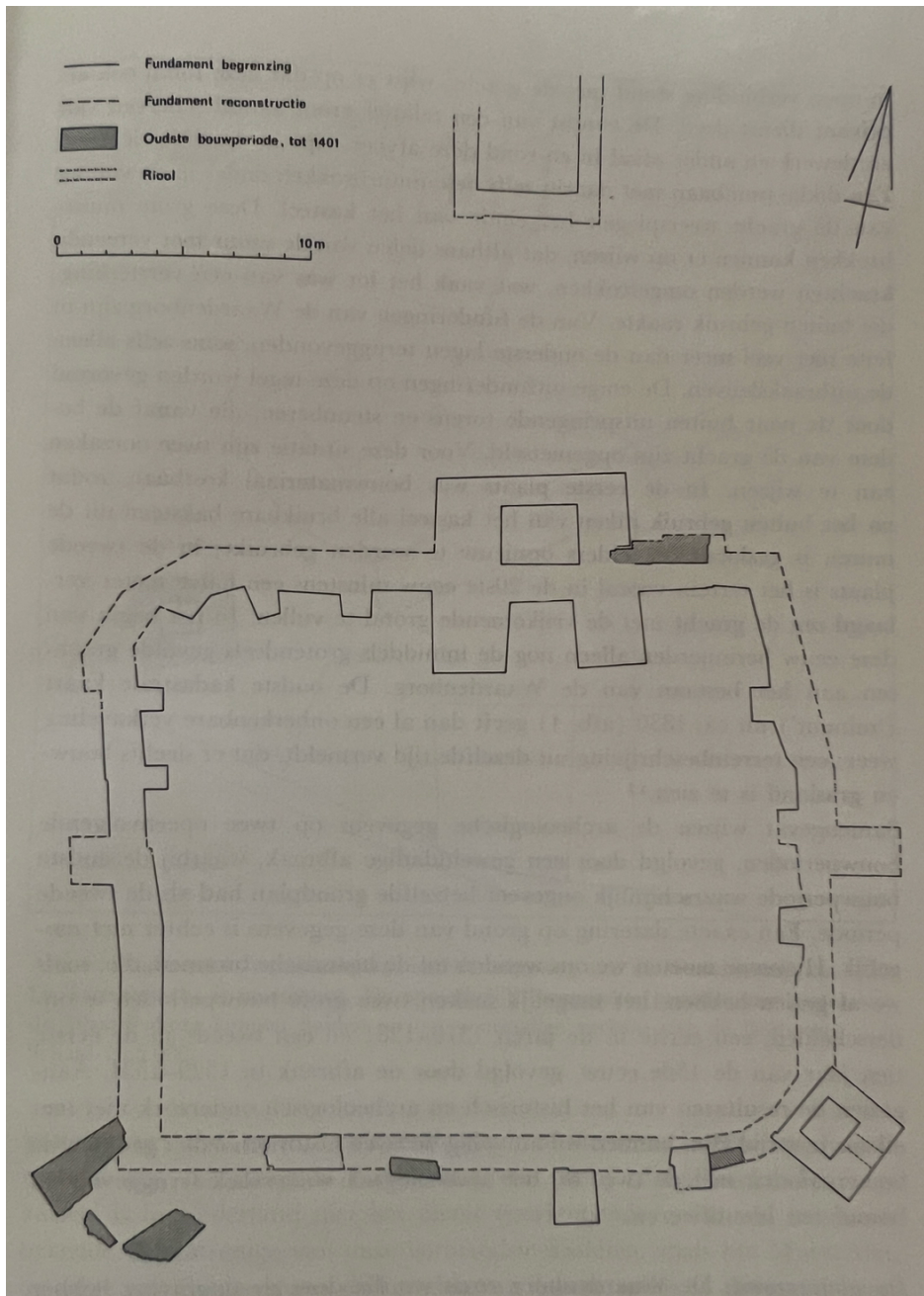
omdat enige van onze beroemdste kastelen, zoals het Muiderslot, de ruïne van Brederode en de kastelen van Ammersoyen en Helmond, ertoe behoren. Dit kasteeltype is in onze streken geïntroduceerd door graaf Floris V van Holland (1256-1296) en komt voor vanaf het einde van de 13de eeuw tot in het midden van de 15de eeuw. Het zijn over het algemeen kastelen, gebouwd door de landsheren of de hoge adel, die zich duidelijk onderscheiden van de veel eenvoudiger burchten van de lagere adel, die meestal uit niet veel meer dan een omgrachte woontoren bestonden.

In het geval van de Waardenborg is de belangrijkste variatie op het algemene patroon van het vierkante kasteel de schuin op de hoeken ('overhoeks') geplaatste hoektorens aan de zuidzijde, waarvan in Nederland vrijwel geen verdere voorbeelden bekend zijn. Een directe parallel is echter wel te vinden in het veel grotere kasteel Lechenich in het Rijnland, gebouwd door de aartsbisschop van Keulen in de eerste helft van de 14de eeuw, waar overhoeks op de hoeken van de ommuring vierkante, naar verhouding zeer smalle en hoge torens zijn geplaatst. De beide behouden torens van de Waardenborg zijn naar verhouding eveneens nogal smal en zijn misschien ook vrij hoog geweest. Het exacte beloop van de noordoostelijke en noordwestelijke buitenhoek van de Waardenborg viel tijdens de opgraving niet meer vast te stellen, maar het is niet waarschijnlijk dat zich hier ook hoektorens bevonden. Naar het bovengrondse uiterlijk van het kasteel kunnen we alleen maar raden, omdat er geen afbeeldingen van het kasteel bestaan. Wel geven de funderingen enige aanwijzingen voor een reconstructie, terwijl ook behouden voorbeelden van dit type kasteel kunnen helpen om ons een beeld te vormen. Zo stellen we ons voor, dat zich in de noordelijke helft van het kasteel aan de binnenzijde van de muur een weergang bevond. Hierop wijzen de muurpijlers aan de binnenzijde van de ommuring, die vrijwel zeker enige meters boven het loopvlak door bogen, waarop de weergang rustte, waren verbonden. Deze vorm van weergang werd in de Middeleeuwen algemeen toegepast, omdat het materiaal besparend werkte. Waarschijnlijk omsloot de muur met de weergang een open binnenplein.

Er zijn twee onderdelen in de plattegrond, die voor een permanente bewoning in aanmerking lijken te komen. In de eerste plaats de zeer zware poorttoren, waarin voor minstens twee vertrekken ruimte moet zijn geweest. Voor het hoofdgebouw, dat een onmisbaar onderdeel vormt van het vierkante kasteeltype en dat meestal tegen één of meer zijden van de ommuring is geplaatst, blijft in ons geval alleen de zuidelijke helft van het binnenterrein over. Het daar ontbreken van steunberen voor een weergang en de aanwezigheid van de privaattoren in de zuidoosthoek geven aan, dat het hoofdgebouw zich inderdaad in dit gedeelte van het kasteel moet hebben bevonden. De concentraties van scherven van gebruiksaardewerk en ander huiselijk afval in de gracht zowel rond de poorttoren als bij de zuidoostelijke hoektoren wijzen in dezelfde richting. Dat er van de hierboven veronderstelde hoofd vleugel van het kasteel bij de opgraving niets is teruggevonden, hoeft niet als een bewijs tegen deze opvatting te worden gezien, omdat bij de verlaging van het terrein alle sporen van eventuele binnenmuren, die over het algemeen minder diep waren gefundeerd dan de buitenmuren, zullen zijn verdwenen.

Van het eigenlijke opgaande werk zijn tijdens de opgraving naast een enorme massa baksteenpuin en enkele muurbrokken maar een paar bouwfragmenten, zoals twee lijstfragmenten van basaltlava en een geprofileerde baksteen, mogelijk afkomstig van een cordonlijst teruggevonden. Vrij veel fragmenten van de leien dakbedekking, enige resten van

loodbekleedsels en een natuurstenen goot kunnen ons beeld van de Waardenborg nog iets opfleuren.

Figuur 5.. Plattegrond van de Waardenborg

Voor deze situatie zijn twee oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats was bouw materiaal kostbaar, zodat na het buiten gebruik raken van het kasteel alle bruikbare baksteen uit de muren is gesloopt om elders opnieuw te worden gebruikt; in de tweede plaats is het terrein vooral in de 20ste eeuw minstens een halve meter verlaagd om de gracht met de vrijkomende grond te vullen. In het begin van deze eeuw herinnerden alleen nog de inmiddels grotendeels gevulde grachten aan het bestaan van de Waardenborg. De oudste kadastrale kaart ('minuut') uit ca. 1830, geeft dan al een onherkenbare verkaveling weer; een terreinbeschrijving uit dezelfde tijd vermeldt, dat er slechts bouw- en grasland is te zien.

Samengevat wijzen de archeologische gegevens op twee opeenvolgende bouwperiodes, gevolgd door een gewelddadige afbraak, waarbij de oudste bouwperiode waarschijnlijk ongeveer hetzelfde grondplan had als de tweede periode. Een exacte datering op grond van deze gegevens is echter niet mogelijk. Hiervoor moeten we ons wenden tot de historische bronnen, die, zoals we al gezien hebben, het mogelijk maken twee grote bouwperiodes te onderscheiden, een eerste in de jaren 1378-1381 en een tweede in de eerste tien jaar van de 15de eeuw, gevolgd door de afbraak in 1529-1531. Aangezien de resultaten van het historisch en archeologisch onderzoek niet met elkaar in strijd zijn, kunnen we nu veilig de twee historisch exact gedateerde bouwperiodes met de twee bij het archeologisch onderzoek teruggevonden bouwfasen identificeren.

Figuur 6; Huidige situatie, ruïne van de Waardenborg 2023

Samenvatting en data.

Landweer

De term landweer dateert waarschijnlijk al uit de negende eeuw. In eerste instantie betekende het alleen een bij wet verplichte oproep tot de wapens van de bevolking, om het land tegen binnendringers te verdedigen. Maar dat was soms niet genoeg om de vijand te stoppen en is men overgegaan op de aanleg van landweren. Door gesloten linies van landweren, in combinatie met natuurlijke hindernissen, om stadsvrijheden en vorstendommen op te trekken werd een potentiële vijand belemmerd om ongehinderd het gebied in te trekken en te plunderen.

Deventer beschikte daarenboven ook over wachters in loondienst en over echte versterkingen. In eerste instantie bouwde de stad 'koerhuizen', wachthuizen die waarschijnlijk uit hout bestonden van waaruit men de uitkijk kon houden ('koeren'). In het begin van de vijftiende eeuw werden deze vervangen door en uitgebreid met stenen wachttorens en -posten. Bij Deventer en Holten zijn de resten opgegraven van twee exemplaren die de Sallandse landweer beschermden, de Swormertoren en de Waardenborg.

De oudste, zekere vermelding van een 'hues tot Holten' stamt van 20 april 1380. In 1377 waren de werkzaamheden bij Holten begonnen met het graven van een nieuwe gracht, in november van het volgende jaar gevolgd door de bouw van een wachttoren in de Landweer, die in oktober 1379 al door een vaste bezetting blijkt te worden bewaakt. In dezelfde maand werd er in Holten een grote toren, een 'borchvrede', gebouwd. Het is waarschijnlijk dat het bij deze versterkingen en het in 1380 vermelde 'hues tot Holten' gaat om hetzelfde bouwwerk.

Het kasteel is platgebrand door Hendrik van Solmisse, de verwoesting van het kasteel te Holten heeft plaatsgevonden in de maand juni 1380.

Na de verwoesting werd er pas in september 1381 door Deventer burgers onder leiding van Hademan van Heten en Hendrik ter Bruggen begonnen aan het herstel van het kasteel. Uit de archiefstukken lijkt het dat het kasteel niet erg groot en belangrijk was. Eenmaal wordt het kasteel zelfs omschreven als 'huysiken'.

In het voorjaar van 1382 was het kasteel gereed. Op 1 mei kwam de eerst bekende kastelein Willem van der Maze, op het kasteel aan, waarna hij op 6 mei de eed aflegde. Bij deze gelegenheid ontving het kasteel ook zijn officiële naam: '... dat huys to Holten, dat gheheten is Waerdenborch'.

Tot het midden van de 15de eeuw zijn er nog aanzienlijke bedragen voor de verbouwing van de Waardenborg uitgegeven. Uit een door Deventer klerken waarschijnlijk tussen 1449 en 1453 opgestelde lijst van schuldvorderingen op de bisschop, bestaande uit bedragen, die de stad Deventer voor de verbouwing van de bisschoppelijke kastelen de Waardenborg en Diepenheim had voorgeschoten, kunnen we opmaken, dat het totale bedrag, dat tussen 1401 en 1449 minimaal voor de verbouwing van de Waardenborg is uitgegeven, ruim 1805 oude schilden heeft bedragen.

In de tweede helft van de 15de eeuw hebben er aan het kasteel waarschijnlijk geen ingrijpende verbouwingen meer plaatsgevonden

De laatste aanstelling van een kastelein, Willem van Doetinchem genaamd, dateert uit 1518. Deze kastelein is op 18 augustus 1529 nog in functie.

Kort hierna echter vinden we in een aantekening in de marge van de rekening van de rentmeester van Twente, lopend van 1 oktober 1531 tot 30 september 1532, dat de

inkomsten uit het huis te Holten zijn vervallen, omdat dit was '... gedemolieert ende afgebroocken'.

Concluderend uit de bronnen blijkt dat het kasteel de Waardenborg tussen augustus 1529 en eind 1531 afgebroken moet zijn.

In 1972 zijn de resten van de waardenborg onderzocht en geconserveerd.

Bronnen:

Drs. R.H.J. Klok, Archeologisch reisboek voor Nederland, Haarlem, 1977.

H.L. Janssen e.a., 1000 jaar Kastelen in Nederland, functie en vorm door de eeuwen heen, Utrecht, 1996.

B.H.Brouwer, *Holten, een Sallandse marke*, Renkum 1980.

F.W.W.H. van Coeverden, "De historie van de Waerdenborch", *Het Nieuwsblad van het Oosten*, 16 september 1933.

B. Brokamp, "'Der Stat lantweer' en 'lantweren vort lant van Zallant', Laatmiddeleeuwse verdedigingsgordels rond Deventer" In: *Deventer Jaarboek 2015*, 19-34

H. L. Janssen, A. D. Verlinde, *Holten, het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg Volume 6 van Archeologische monumenten in Nederland*, Zutphen, 1977.

D. Spiekhout, *Het middeleeuwse kastelenlandschap van het Oversticht: De ontwikkeling van landsheerlijke burchten, adellijke huizen en versterkingen in relatie tot het landschap en de samenleving in Noordoost-Nederland tussen 1050-1450*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. Groningen, 2020.

<http://www.uitgaanstips.com> (uit de lucht) en *Kastelengids van Nederland* / D. Kransberg en H. Mills

<https://www.canonvannederland.nl/nl/overijssel/salland/holten/kasteel-de-waerdenborch>

<https://hethistorischportaal.nl/wp-content/uploads/schipbeek.pdf>

<https://www.kasteleninnederland.nl/kasteeldetails.php?id=238>